

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/357836254>

Chapter · January 2004

CITATIONS

0

READS

34

1 author:

[Nikos Bozatzis](#)

University of Ioannina

22 PUBLICATIONS 181 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Ο συμμαθητής,
η συμμαθήτριά μου
από την άλλη χώρα
ο χώρος είναι στην καρδιά

Επιμέλεια:
Φωτεινή Τσαλίκου - Ιωάννα Παυλοπούλου

Copyright © 2004 ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε. – ΙΜΕΠΟ
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτήσεται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ετήσιας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 1001/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε.
Ειμμ. Μπενάκη 59, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: 210 3891800 - fax: 210 3836658
www.ellinikagrammata.gr

Βιβλιοπωλεία

- Γ. Γενναδίου 6, 106 78 Αθήνα. Τηλ.-fax: 210 3817826
- Χρ. Λαδά 9Α, 105 61 Αθήνα. Τηλ.-fax: 210 3234797, 210 3233628
- Στοά Ορφείως, Στοά Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, 105 59 Αθήνα. Τηλ.: 210 3211246

Κεντρική διάθεση

- Ζωοδ. Πηγής 21 & Τζαβέλλα 1, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: 210 3302033 - fax: 210 3817001
- Μοναστηρίου 183, 546 27 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310 500035 - fax: 2310 500034
- Μαιζώνος 1 & Κασόλου 32, 262 23 Πάτρα. Τηλ.: 2610 620384 - fax: 2610 272072

ISBN 960-406-835-0

ρηση ότι «οι κοινωνικές αναπαραστάσεις καθορίζονται από τις διαμορφωτικές σχέσεις, αλλά και τις επηρεάζουν» (Παπαστάμου, 1993: 192). Συγκεκριμένα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις μέσω της επιλεκτικότητας, της αιτιολόγησης και της πρόγνωσης δημιουργούν μια συγκεκριμένη εικόνα για τους άλλους (π.χ., μια άλλη ομάδα, ένα «διαφορετικό» άτομο), προετοιμάζοντας ουσιαστικά τους τρόπους δράσης απέναντί τους (Παπαστάμου, ό.π.). Όπως υπογραμμίζει και ο Tajfel (1990: 137), το κοινωνικό πλαίσιο βοηθά το άτομο «να αναζητήσει, να επιλέξει για να προσέξει ιδιαίτερα και αν είναι απαραίτητο, να δημιουργήσει τις ομοιότητες και τις διαφορές, οι οποίες ταιριάζουν με τη γενική συναίνεση σχετικά με το τι έχει σημασία και τι δεν έχει στον ενδεχομένως άπειρο αριθμό πιθανών δομών των κοινωνικών διαιρέσεων και της κοινωνικής ισοδυναμίας». Μια τέτοια ιδέα υπαινίχθηκαν και οι Dentler και Erikson (1959: 98) όταν, αναφερόμενοι στην αποκλίνουσα συμπεριφορά, τόνισαν πως οι ομάδες τείνουν «να την προκαλούν, να τη διατηρούν και να την επιτρέπουν», αλλά και η Κωνσταντοπούλου (1999: 25) όταν επισημαίνει τη «μεγάλη επικοινωνιακή σημασία» του διαφορετικού.

Στο παρόν κείμενο αναφερθήκαμε εμμέσως στο ρόλο των απορριπτόντων επί του φαινομένου της κοινωνικής απόρριψης, μέσα από μια διασύνδεση του φαινομένου αυτού με τις ψυχοκοινωνιολογικές έννοιες της ταυτότητας και της διαφορετικότητας. Τονίστηκε, λοιπόν, η ξεχωριστή σημασία που έχει για το άτομο η διατήρηση μίας θετικής αυτοαντίληψης. Παρατέθηκαν στοιχεία τα οποία συνηγορούν υπέρ του ότι η θεωρούμενη ως αρνητική διαφορετικότητα και η εναντίωση των ατόμων σε αυτή (σε ατομικό ή ομαδικό επίπεδο) αποτελούν μέσα ενίσχυσης των δύο συνιστωσών της αυτοαντίληψής τους, τουτέστιν της προσωπικής και της κοινωνικής ταυτότητας. Το συνοπτικό σκεπτικό είναι ότι συχνά η απόρριψη κάποιων ατόμων ή εξωομάδων σχετίζεται με την επιβεβαίωση του εαυτού ή της ενδοομάδας. Σχετικά σημειώθηκε πως στο ανταγωνιστικό περιβάλλον του σχολείου τα παιδιά, ωθούνται σε συνεχείς κοινωνικές συγκρίσεις, οι οποίες ενισχύουν την αυτοεικόνα τους, ωθούνται σε συνεχείς κοινωνικές συγκρίσεις, οι οποίες διαμορφώνουν τις συνθήκες για τη δημιουργία όμοιων και διαφορετικών, υποψηφίων για ένταξη στα διάφορα «εμείς» και «οι άλλοι» της καθημερινότητάς τους. Τονίστηκε επίσης η χρησιμότητα της διαφορετικότητας σε διαδικασίες δημιουργίας, προώθησης και ενίσχυσης της συνοχής μιας ομάδας. Αυτές οι χρήσιμες λειτουργίες τις οποίες επιτελεί η διαφορετικότητα αφήνουν να εννοηθεί πως ένα κοινωνικό σύστημα είναι σε θέση, ενδεχομένως, να κινητοποιεί μηχανισμούς οι οποίοι τη δημιουργούν.

Γι' αυτό και θεωρούμε απαραίτητο να παρατεθεί το απόσπασμα με το οποίο ο Foucault (1964: 12) αναφέρθηκε εύστοχα στο παραπάνω σκεπτικό σχετικά με τη χρησιμότητα της διαφορετικότητας: «Μόλο που η λέπρα εξαφανίστηκε κι ο λεπρός βρήκε τη θέση του, η σχεδόν, από τις μνήμες, οι δομές της θα παραμείνουν. Συχνά στους ίδιους τόπους θα ξαναπαιχτούν τα ίδια παιχνίδια της αποδιοπομπαίας ομοίας με τα προηγούμενα, δυο και τρεις αιώνες αργότερα. Φτωχοί, αλήτες, ξεστρατισμένοι και «μυαλά αλαφροίσκιωτα θα ντυθούν τον παλιό ρόλο των λεπρών... Με μια ολόκληρη διαφορετική έννοια και σε μια κοιλότητα πολύ διαφορετική, οι ίδιες μορφές θα επιβιώσουν – και κυρίως αυτή ενός αυστηρού διαχωρισμού, που οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό μια μερίδα ανθρώπων, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζει την πνευματική αποκατάσταση των υπόλοιπων».

Νίκος Μποζατζής *

Κοινωνικοψυχολογικές προσεγγίσεις στην παιδική προκατάληψη

Στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσουμε, καταρχάς, να συνοψίσουμε τα θεωρητικά και ερευνητικά πορίσματα της παραδοσιακής κοινωνικής ψυχολογίας για την ανάπτυξη της προκατάληψης στα παιδιά. Συζητώντας τα κοινωνικοψυχολογικά αυτά πορίσματα, θα σταθούμε ιδιαίτερα στις ρητές ή άρρητες παραδοχές που ενημερώνουν τον κοινωνικοψυχολογικό λόγο περί της προκατάληψης και του ρατσισμού. Στη συνέχεια οι παραδοχές αυτές θα σχολιαστούν κριτικά από τη σκοπιά πρόσφατων εξελίξεων στο χώρο της κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας, καθώς και με γνώμονα τις σύγχρονες κοινωνικοθεωρητικές αναλύσεις περί νέου ρατσισμού. Η κριτική αυτή κοινωνικοψυχολογική επαναπροσέγγιση της προκατάληψης και του ρατσισμού θα μας επιτρέψει να επαναπλαισιώσουμε την κοινωνικοψυχολογική προσπάθεια για την κατανόηση της παιδικής προκατάληψης ως προσπάθεια κατανόησης της κοινωνικής και ιδεολογικής αναπαραγωγής του ρατσισμού.

Η κοινωνική ψυχολογία θεμελιώθηκε πάνω σ' έναν ευσεβή επιστημονικό πόθο: να παράγει έγκυρη και αξιόπιστη επιστημονική γνώση, η οποία θα απαντά και θα αναιρεί τις εσφαλμένες αντιλήψεις με τις οποίες, όπως θεωρούνταν, είναι διαποτισμένος ο κοινός νους, η κοινή λογική (βλ. σχετικά, Billig, 1990). Η έγνοια αυτή για ένα κοινωνικοψυχολογικό «ξεκαθάρισμα» εσφαλμένων κοινών αντιλήψεων ίσως να μορφοποιείται με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο στο ζήτημα της προκατάληψης των παιδιών. Η σχεδόν «αγιογραφική» αναπαράσταση της παιδικής ηλικίας ως συνώνυμης της αθωότητας – και άρα, θα πρόσθετε κανείς, της μη προκατάληψης – έχει μακρά ιστορία στις δυτικές κοινωνίες και σίγουρα σοβαρά ερείσματα στο δυτικό κοινό νου. Όπως άλλωστε αντίστοιχα ερείσματα έχει και η άποψη που θέλει το παιδί ως παθητικό δέκτη, ως *tabula rasa*, πάνω στην οποία συγκεκριμένες κατηγορίες ενηλίκων (π.χ. γονείς, ομάδα συνομηλίκων) ή γενικότερα κοινωνικοί μηχανισμοί όπως τα ΜΜΕ εγγράφουν μ' έναν άμεσο τρόπο κοινωνικές γνώσεις και αντιλήψεις. Για την αναπτυσσόμενη, λοιπόν, κοινωνική ψυχολογία, το status των κοινών αυτών αντιλήψεων ως προς την επιστημονική τους εγκυρότητα αποτέλεσε αρκετά νωρίς ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ερώτημα.

Δε θα ήταν υπερβολή αν ισχυριζόταν κανείς ότι η διερεύνηση του ζητήματος της παιδικής προκατάληψης είναι περίπου συνομήλικη με την επιστήμη της κοινωνικής ψυχολογίας, καθώς οι πρώτες σχετικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν ήδη στη δεκαετία

* Διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου του Lancaster.

του 1930. Ο Rupert Brown (1995), στην πλέον έγκυρη σύγχρονη επισκόπηση της κοινωνικοψυχολογικής βιβλιογραφίας για την προκατάληψη, σε σχέση με την ανάπτυξη της προκατάληψης στα παιδιά προτείνει ένα λειτουργικό διαχωρισμό των σχετικών ερευνών, με βάση τη θεματική τους εστίαση, σε έρευνες που αφορούν την παιδική ενημερότητα περί κοινωνικών κατηγοριών, σε έρευνες που αφορούν την παιδική ταύτιση και προτίμηση σε κάποιες (και όχι άλλες) κοινωνικές κατηγορίες και, τέλος, σε έρευνες που αφορούν την ολοκληρωμένη ανάπτυξη διαμαδικών στάσεων και συμπεριφορών στα παιδιά.

Παιδική ενημερότητα περί φυλετικών/εθνοτικών κατηγοριών

Το ερώτημα αν τα παιδιά πολύ μικρής ηλικίας είναι ενήμερα των κατηγοριών που υπάρχουν στο περιβάλλον τους είναι σημαντικό, γιατί κάθε προκατειλημμένη αντίληψη, άποψη ή πράξη στηρίζεται αναπόφευκτα σε κάποια προηγούμενη κατηγορική διάκριση. Όπως επισημαίνει ο Brown, δεν είναι δυνατόν να είναι κάποιος σεξιστής αν δεν έχει κατηγοριοποιήσει πριν τους ανθρώπους σε άνδρες και γυναίκες.

Τα ερευνητικά πορίσματα από την ιστορία των κοινωνικοψυχολογικών μελετών για την παιδική ενημερότητα κατηγοριών είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα. Ήδη από τις πρώτες έρευνες φάνηκε ότι η φυλετική/εθνοτική κατηγορία ήταν όχι μόνο αναγνωρίσιμη ακόμα και στην ηλικία των 3 ετών (Clark & Clark, 1947), αλλά, επίσης, ότι σε απλά πειραματικά έργα «τακτοποίησης» φωτογραφιών, προσώπων ανά ομάδες, τα παιδιά πρόκριναν τη φυλετική/εθνοτική κατηγοριοποίηση ως κυρίαρχη απέναντι σε άλλες εναλλακτικές κοινωνικές κατηγορίες όπως το φύλο, η ηλικία και η κοινωνική τάξη (Horowitz & Horowitz, 1938). Σε μεταγενέστερα και, μεθοδολογικά, περισσότερο εκλεπτυσμένα πειράματα, μια ακόμα διάσταση του φαινομένου της κατηγορικής ενημερότητας των παιδιών ήρθε στο προσκήνιο: αυτή της μεταβλητότητας των κατηγορικών διακρίσεων ανάλογα με το πλαίσιο, είτε αυτό ορίζεται ως το μικροκοινωνικό πλαίσιο της πειραματικής διαδικασίας είτε ως το ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον. Έτσι, σε πειραματικές συνθήκες στις οποίες ζητούνταν από τα παιδιά όχι απλά να «τακτοποιήσουν» φωτογραφίες αλλά, για παράδειγμα, να ορίσουν ζεύγη παιδιών που θα παίζουν μαζί, τότε η διάσταση φύλο φάνηκε να είναι περισσότερο συναφής στις διαδικασίες κατηγοριοποίησης των παιδιών, έτσι αγόρια τοποθετούνταν σε ζεύγη με αγόρια και κορίτσια με κορίτσια ανεξάρτητα φυλής/εθνοτικής ομάδας (Davey, 1983). Αντίστοιχα, σε αναπαραγωγή πειράματος που έγινε αρχικά στη Βρετανία (Yee & Brown, 1988) και στην Ιταλία (Ferraresi, 1988), υπήρξε μεγάλη διαφοροποίηση των παιδιών από τις δύο αυτές χώρες ως προς τη χρήση της κατηγορίας φυλή/εθνοτικότητα ως κριτήριο διάκρισης σε έργο τακτοποίησης φωτογραφιών.

Το συμπέρασμα που προκύπτει, σύμφωνα με τον Brown, από τις έρευνες για την παιδική ενημερότητα των κοινωνικών κατηγοριών είναι ότι τα παιδιά από εξαιρετικά μικρή ηλικία είναι ενήμερα των κατηγορικών διακρίσεων που υπάρχουν στο κοινωνικό τους περιβάλλον και ότι, στο βαθμό που τα παιδιά χρησιμοποιούν τις κοινωνικές αυ-

τές κατηγορίες μ' έναν ενεργητικό τρόπο και δεν τις «παπαγαλίζουν» απλά, η διαδομένη κοινή αντίληψη που θέλει τα παιδιά να είναι *tabulae rasae* δεν ευσταθεί.

Παιδική ταύτιση και προτίμηση φυλετικών/εθνοτικών κατηγοριών

Η ενημερότητα των παιδιών περί των διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών που λειτουργούν στο περιβάλλον τους δεν αποδεικνύει κατ' ανάγκην και την ταύτισή τους ή την προτίμησή τους για κάποιες από αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες. Ωστόσο, στην επισκόπηση της σχετικής ερευνητικής βιβλιογραφίας, ο Brown (1995) διαπιστώνει ότι υπάρχει ένας πλούτος ερευνητικών δεδομένων τα οποία δείχνουν ότι τόσο οι φυλετικές/εθνοτικές, όσο και οι εθνικές κατηγορίες αποτελούν αντικείμενο ταυτοποίησης και ξεκάθαρης αξιολογικής προτίμησης για τα παιδιά από πολύ νωρίς, συχνά ήδη από την ηλικία των 3 ετών.

Ήδη από τις πρώτες έρευνες (Goodman, 1952· Clark & Clark, 1947) φάνηκε η πλειοψηφία των παιδιών (λευκά και μαύρα Αμερικανάκια) ταυτιζόταν στα πειραματικά έργα με τη φυλετική/εθνοτική ομάδα στην οποία ανήκαν. Οι ίδιες, όμως, αυτές πρώτες έρευνες ανέδειξαν και δύο ακόμα σημαντικά στοιχεία που έμελλε να επιβεβαιωθούν σε πολλές κατοπινές μελέτες στις επόμενες δεκαετίες. Πρώτον, ότι σε αντίθεση με τα τεράστια ποσοστά ταυτοποίησης και προτίμησης προς τη φυλετική/εθνοτική τους ομάδα που παρατηρήθηκαν στα λευκά παιδιά, δηλαδή στα παιδιά της κυρίαρχης και πλειονοτικής κοινωνικής ομάδας, τα αντίστοιχα ποσοστά για τα μαύρα παιδιά, δηλαδή τα παιδιά της μειονοτικής κοινωνικής ομάδας, αν και πλειοψηφικά, ήταν αρκετά χαμηλότερα. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο που ανέδειξαν οι έρευνες αυτές έχει να κάνει με μια εξελικτική διαφοροποίηση στις επιλογές ταύτισης και προτίμησης της μειονοτικής ομάδας. Παρατηρήθηκαν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα νεαρότερα παιδιά (3 ετών) και στα μεγαλύτερα (7 ετών): ενώ τα πρώτα στην πλειοψηφία τους ταυτιζόνταν και έδειχναν προτίμηση για την πλειονοτική εθνοτική/φυλετική ομάδα, τα δεύτερα στην πλειοψηφία τους και σε συντριπτικά ποσοστά ταυτιζόνταν και έδειχναν προτίμηση για την ομάδα στην οποία τα ίδια ανήκαν.

Στα αποτελέσματα των ερευνών που διεξήχθησαν περίπου μέχρι το 1970, τόσο στις ΗΠΑ όσο και σε άλλες δυτικές πολυπολιτισμικές κοινωνίες (π.χ. Βρετανία, Νέα Ζηλανδία), παγιώθηκε μια εικόνα στην οποία τα παιδιά της κυρίαρχης (λευκής) ομάδας στη συντριπτική τους πλειοψηφία ταυτίζονται και προτιμούν αξιολογικά την ενδο-ομάδα, ενώ τα παιδιά της (μαύρης ή εθνοτικά άλλης) μειονότητας, είτε δε δείχνουν σαφή προτίμηση είτε προτιμούν την εξωομάδα. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Brown, οι έρευνες που διεξήχθησαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1960/αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά (π.χ., Aboud, 1980· Hrabta & Grant, 1970· Vaughan, 1978) έδειξαν μια σημαντική αλλαγή. Ενώ, η ενδοομαδική ταύτιση και προτίμηση των παιδιών της (λευκής) κυρίαρχης/πλειονοτικής ομάδας εξακολούθησε να είναι εξαιρετικά υψηλή, η προηγούμενη αμφιθυμία των παιδιών των μειονοτικών φυλετικών/εθνοτικών ομάδων έδωσε τη θέση της σε μια ισχυρή ενδοομαδική ταύτιση και προτίμηση και για τα παιδιά αυ-

τά. Η σαφής αυτή μεταστροφή αντικατοπτρίζει τις ιστορικές αλλαγές στον (αυτο-)προσδιορισμό των φυλετικών/εθνοτικών μειονοτήτων που συνέβη προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, τόσο στις ΗΠΑ, όσο και σε πολλές άλλες δυτικές χώρες, με την ανάπτυξη αντίστοιχων κοινωνικών και πολιτικών κινημάτων που ανάμεσα σε άλλους στόχους έθεταν και την ανάκτηση της φυλετικής/εθνοτικής περηφάνιας για τις μειονότητες (βλ. το σύνθημα «black is beautiful»).

Στην ερμηνεία των ερευνητικών αποτελεσμάτων σε σχέση με την ομαδική ταύτιση και προτίμηση, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι είναι εξαιρετικά προσεκτικοί. Όπως επισημαίνει ο Brown (1995), με αυστηρούς επιστημολογικούς όρους, από την κατηγορική ταύτιση και προτίμηση μιας κοινωνικής ομάδας δε συνάγεται αυτονομία η υποτίμηση ή η απόρριψη της άλλης ομάδας. Για παράδειγμα, η ενδοομαδική ταύτιση των λευκών/πλειονοτικών παιδιών δε σημαίνει αυτονομία ότι τα παιδιά αυτά απορρίπτουν την πειραματική εξωομάδα. Όσο για την αμφιθυμία ή την εξωομαδική προτίμηση των μαύρων/μειονοτικών παιδιών, αυτή, όπως δείχνουν τα ερευνητικά δεδομένα, ενώ σε μερικές περιπτώσεις συσχετίζεται με χαμηλή αυτοεκτίμηση, γενικά δεν έχει αποδειχθεί ότι υπονοεί ή συνδέεται με κάποιο τύπου αυτοαπόρριψη (βλ. Stephan & Rosenfield, 1978).

Διομαδικές στάσεις και συμπεριφορές των παιδιών

Παρά το γεγονός ότι οι έρευνες που εστιάζονται στην παιδική ομαδική ταύτιση και προτίμηση δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς τις διομαδικές στάσεις και συμπεριφορές, οι κοινωνικοψυχολογικές έρευνες που εστιάζονται θεματικά σ' αυτές είναι πολύ περισσότερο χρήσιμες στην κατεύθυνση αυτή. Στην επισκόπησή του ο Brown (1995) επισημαίνει, αφενός μεν, τη σχετικά νεαρή ηλικία στην οποία αρχίζουν να παρατηρούνται ευνοιοκρατικές στάσεις και συμπεριφορές στα παιδιά και, αφετέρου, την κρίσιμη ηλικία μεταξύ των 5 και των 8 χρόνων κατά την οποία τα παιδιά εμφανίζονται ως ιδιαιτέρως ομαδοκεντρικά.

Σε έρευνα στην οποία αναφέρεται ο Brown (βλ. Davey, 1983), περισσότερα από τα μισά παιδιά του δείγματος (μαθητές δημοτικού σχολείου στη Βρετανία) έδειξαν έντονη εθνοκεντρική συμπεριφορά, σε πειραματικό έργο που προέβλεπε μοίρασμα γλυκών σε συμμαθητές τους, μεροληπτώντας υπέρ της φυλετικής/εθνοτικής τους ομάδας. Επίσης, στην ίδια έρευνα, φάνηκε μια συστηματική τάση απόδοσης θετικών στερεοτύπων από μέρους των παιδιών στα παιδιά της δικής τους εθνοτικής ομάδας, σε αντίθεση με την κατεξοχήν απόδοση αρνητικών στερεοτύπων στα παιδιά άλλων εθνοτικών ομάδων. Μάλιστα, αυτού του τύπου οι διομαδικές στάσεις και συμπεριφορές φάνηκε να συναντώνται με σημαντικά μεγαλύτερη συχνότητα στα παιδιά ηλικίας 7-8 ετών απ' ότι στα παιδιά της ηλικίας των 9-10 ετών. Αντίστοιχα αποτελέσματα μεροληψίας των παιδιών υπέρ της δικής τους εθνοτικής ομάδας έδειξε και η έρευνα των Van Avermaet και McLintock (1988) στο Βέλγιο, με το δείγμα να αποτελείται από γαλλόφωνα και φλαμανδόφωνα παιδιά. Ακόμα, αντίστοιχα αποτελέσματα ενδοομαδικής

μεροληψία και προκατάληψης για τα παιδιά της εξωομάδας έχουν αναφερθεί και σε έρευνες στις οποίες επικεντρώνονταν στην προκατάληψη φύλου (Yee & Brown, 1994) και στην προκατάληψη για άτομα με ειδικές ανάγκες (Maras, 1993).

Όπως ακόμα μεγαλύτερη σημασία και περισσότερο ενδιαφέρον να έχουν έρευνες με παιδιά οι οποίες υιοθετούν το παράδειγμα των πειραμάτων της ελάχιστης ομάδας (minimal group experiments), (βλ. Tajfel κ.ά., 1971), στα οποία οι κατηγορικές μεταβλητές που ενεργοποιούνται στον πειραματικό σχεδιασμό δεν αναφέρονται σε πραγματικές κοινωνικές ομάδες αλλά σε ad hoc ομαδοποιήσεις στη βάση φανταστικών κριτηρίων. Στο πειραματικό αυτό παράδειγμα καταδείχθηκε ότι απλά και μόνο η κατηγοριοποίηση ατόμων σε διαφορετικές ad hoc ομάδες έχει ως αποτέλεσμα την ενδοομαδική ευνοιοκρατία και τη διάκριση σε βάρος των μελών της εξωομάδας, ακόμη και όταν οι συμπεριφορές διάκρισης δεν απέφεραν άμεσα οφέλη σε εκείνους που προέβαιναν σ' αυτές. Σε μελέτες με παιδιά που σχεδιάστηκαν με βάση αυτό το πειραματικό παράδειγμα (Vaughan κ.ά., 1981· Wetherell, 1982) φάνηκε ότι ο ίδιος κοινωνικοψυχολογικός μηχανισμός που ενεργοποιείται στους ενήλικους ενεργοποιείται ακόμα και σε παιδιά 5-8 χρόνων, αν και αναφέρθηκαν συγκεκριμένες διαπολιτισμικές διαφοροποιήσεις.

Κοινωνικοψυχολογικές ερμηνείες για την ανάπτυξη της προκατάληψης στα παιδιά

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο κοινός νους είναι εμποτισμένος με την αντίληψη ότι η προκατάληψη των παιδιών είναι άμεσο αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησής τους στις στάσεις και τις συμπεριφορές του οικογενειακού τους περιβάλλοντος ή της άμεσης έκθεσής τους στην επίδραση των ΜΜΕ. Μάλιστα, έχουν υπάρξει και κάποιες, πρώιμες κυρίως, έρευνες οι οποίες υποστήριξαν μια παρόμοια άποψη. Ωστόσο, όπως επιχειρηματολόγησε ο Brown (1995), στον όγκο των πιο πρόσφατων κοινωνικοψυχολογικών ερευνών δεν έχει γίνει δυνατόν να θεμελιωθεί η άποψη ότι υπάρχει μια άμεση, αδιαμεσολάβητη και μονοσήμαντη αιτιακή σχέση ανάμεσα είτε στις γονεϊκές στάσεις είτε στην έκθεση στα ΜΜΕ και την παιδική προκατάληψη. Όπως επισημαίνει ο Brown, υπάρχουν τέσσερις σοβαροί λόγοι που κάνουν δύσκολη την αποδοχή της άποψης ότι υπάρχει κάποιου τύπου απλή κοινωνικοποίηση των παιδιών στην προκατάληψη από άλλους κοινωνικούς δράστες, είτε αυτοί είναι οι γονείς είτε τα ΜΜΕ.

Ο πρώτος λόγος έχει να κάνει με τη νεαρή ηλικία (21/2-3 ετών), κατά την οποία τα παιδιά εμφανίζονται να είναι ενήμερα των κοινωνικών (και φυλετικών/εθνοτικών) κατηγοριών και να διαφοροποιούν αντίστοιχα τη συμπεριφορά τους. Το εύρημα αυτό, σύμφωνα με τον Brown, δείχνει ότι και τα ίδια τα παιδιά κάτι «συνεισφέρουν» στη διαδικασία ανάπτυξης της προκατάληψης. Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με τη μη γραμμική κατεύθυνση εξέλιξης της προκατάληψης στα παιδιά. Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα των ερευνών, υπάρχει μια κρίσιμη περίοδος ανάμεσα στα 5-8 χρόνια, κατά την οποία τα παιδιά δείχνουν έντονη ενδοομαδική ευνοιοκρατία για διαφορετι-

κού τύπου κοινωνικές κατηγορίες και ότι αυτή η τάση υποχωρεί σταδιακά στα προεφηβικά χρόνια. Αν η ανάπτυξη της προκατάληψης ήταν μια παθητική διαδικασία απόκτησης ιδεών και αντιλήψεων, δε θα έπρεπε να παρατηρείται μια τέτοιου τύπου αμбивάλεια. Ο τρίτος λόγος στον οποίο αναφέρεται ο Brown αφορά την «ιστορική» σταθερότητα με την οποία παιδιά κάτω των 10 ετών εμφανίζουν μεροληψίες και διακρίσεις, είτε φύλου είτε φυλετικού/εθνοτικού τύπου, παρά τις σημαντικές ιδεολογικές μεταβολές, στην κατεύθυνση της αποδοχής και ένταξης των φυλετικών/εθνοτικών μειονοτήτων, που έχουν συντελεστεί κατά τις πρόσφατες δεκαετίες. Ο τέταρτος και τελευταίος λόγος στον οποίο αναφέρεται ο Brown έχει να κάνει με τα χαμηλά ποσοστά συσχέτισης που παρατηρούνται σε σχετικές έρευνες ανάμεσα στις γονεϊκές και στις παιδικές διαμορφωμένες στάσεις. Στο βαθμό που απλές θεωρίες κοινωνικής μάθησης δεν προκρίνονται από τους σύγχρονους κοινωνικούς ψυχολόγους ως ικανοποιητικές ερμηνείες της ανάπτυξης της προκατάληψης στα παιδιά, το αυτονόητο ερώτημα είναι πώς αλλιώς αυτή εξηγείται.

Στο σημείο αυτό θα ήταν λάθος να μεταφερθεί η εντύπωση ότι υπάρχει (ή ότι θα μπορούσε να υπάρχει) ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών σε σχέση με την απάντηση στο ερώτημα αυτό. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Brown, η κυρίαρχη θεωρητική κατεύθυνση ερμηνείας σήμερα αντλεί και αποτελεί ένα συγκεκριμένο δυο διαφορετικών κοινωνικοψυχολογικών «σχολών»: της προσέγγιση της κοινωνικογνωστικής ανάπτυξης και της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας. Παρά τις μεταξύ τους διαφορές, τα ερμηνευτικά μοντέλα που έχουν προταθεί (Aboud, 1988· Maccoby, 1988· Vaughan, 1987) μοιράζονται την παραδοχή ότι το παιδί παίζει έναν πιο ενεργητικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία απ' ό,τι παραδοσιακά πιστευόταν. Πιο συγκεκριμένα, τα σύγχρονα αυτά ερμηνευτικά μοντέλα τονίζουν τη σπουδαιότητα της γνωστικής ικανότητας του παιδιού για κατηγοριοποίηση, στο βαθμό που η ικανότητα για κατηγοριοποίηση βοηθά το παιδί, τόσο στο να κατανοήσει το περιβάλλον του, όσο και στο να (αυτο-) τοποθετηθεί στο περιβάλλον αυτό, παρέχοντάς του διάφορες κοινωνικές ταυτότητες. Έτσι, όπως σημειώνει ο Brown (1995: 159):

«[Τα] παιδιά, όπως και οι γονείς τους, επιδιώκουν ενεργητικά να κατανοήσουν, να αξιολογήσουν και να ελέγξουν τον κοινωνικό τους κόσμο με τα (μερικές φορές περιορισμένα) γνωστικά μέσα που έχουν στη διάθεσή τους. Καθώς ο κόσμος αυτός είναι ο ίδιος χωρισμένος με κοινωνικά σημασιοδοτημένους τρόπους –για παράδειγμα, με βάση [τα κριτήρια] του φύλου, της εθνότητας, ή της ηλικίας– δε θα έπρεπε να μας εκπλήσσει πολύ εάν οι πεποιθήσεις και η συμπεριφορά των παιδιών μορφοποιούνται με βάση τα ίδια κριτήρια. Έτσι, οι μεροληψίες και οι προτιμήσεις που τόσο εύκολα μπορούμε να παρατηρήσουμε δεν είναι το αποτέλεσμα κάποιας παθητικής κατάληξης από τον ενήλικο κόσμο, αλλά το φυσικό αποτέλεσμα μιας αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον κόσμο αυτό και στις ψυχολογικές διαδικασίες της κατηγοριοποίησης, της ταύτισης και της σύγκρισης στα μυαλά των παιδιών μας».

Είναι περήτου αυτονόητο ότι η ερευνητική επερώτηση της ανάπτυξης της προκατάληψης στα παιδιά αποκτά την ευρύτερη κοινωνική της σημασία μέσα από τη ρητή

ή άρρητη διασύνδεσή της με το ζήτημα της αναπαραγωγής του ρατσισμού στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες. Ωστόσο, αν το αρχικό ερώτημα ξαναδιατυπωθεί από το «πώς αναπτύσσεται η προκατάληψη στα παιδιά», στο «πώς αναπαράγεται κοινωνικά ο ρατσισμός σήμερα», τότε μια σειρά από άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις στο χώρο της σύγχρονης κοινωνικής ψυχολογίας προτείνει μια σειρά από επίσης ενδιαφέρουσες απαντήσεις, υιοθετώντας μάλιστα μια κριτική στάση απέναντι στις βασικές παραδοχές της παραδοσιακής κοινωνικοψυχολογικής προσέγγισης στο φαινόμενο της προκατάληψης. Μια σύντομη αναφορά στον κριτικό επαναπροσδιορισμό των βασικών παραδοχών που συνεισφέρουν η κοινωνικογνωστική προσέγγιση και η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας στην ερμηνεία της ανάπτυξης της προκατάληψης στα παιδιά, μέσα από τη ματιά της κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας (Cough & McFadden, 2001· Herburt, 2003· Ibanez & Iñiguez, 1997) και στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικοθεωρητικής συζήτησης περί «νέου ρατσισμού» (Barker, 1981), είναι χρήσιμη στο σημείο αυτό.

Προκατάληψη και κατηγοριοποίηση: από τη γνωστική στη ρητορική προσέγγιση

Η παραδοσιακή κοινωνικοψυχολογική θεώρηση της κατηγοριοποίησης ως γνωστική διαδικασία η οποία βρίσκεται στη βάση της προκατάληψης έχει δεχθεί σοβαρή αμφισβήτηση (Billig, 1985). Η αμφισβήτηση αυτή επικεντρώνεται κριτικά σε μια σειρά από παραδοχές που συνιστούν την παραδοσιακή κοινωνικοψυχολογική ματιά στην κατηγοριοποίηση.

Ίσως, η πιο σημαντική από αυτές τις παραδοχές να είναι η προσέγγιση της κατηγοριοποίησης ως κομβικής –για τη σκέψη– σημασίας γνωστικό μηχανισμό ο οποίος κάνει την προκατάληψη να μοιάζει αναπόφευκτη, αγνοώντας συχνά την κοινωνικοψυχολογική πραγματικότητα της ανοχής (βλ. Robinson κ.ά., 2001). Όπως επιχειρηματολογεί ο Billig, αυτή η έμφαση στην κατηγοριοποίηση ως κοινωνικογνωστικό μηχανισμό έχει ως αποτέλεσμα να διαφύγει της προσοχής των κοινωνικών ψυχολόγων η αντίστροφη/διαλεκτική της κατηγοριοποίησης διαδικασία της συγκεκριμενοποίησης (particularization). Μέσα από μια εμβριθή ανάλυση και κριτική της εικόνας που προσφέρει η γνωστική κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση για τη σκέψη και που ο ίδιος ονομάζει ως το «γραφειοκρατικό μοντέλο της σκέψης», όσο και μέσα από μια επανεξέταση των ψυχολογικών ερευνητικών πορισμάτων στην περιοχή της αντίληψης, ο Billig δείχνει, αφενός μεν, ότι κάθε γνωστική διαδικασία κατηγοριοποίησης ενέχει διαλεκτικά και το αντίθετό της, δηλαδή τη συγκεκριμενοποίηση και, αφετέρου, ότι κάθε απόπειρα εξίσωσης της κατηγοριοποίησης –ως γνωστική διαδικασία– με την προκατάληψη (και της συγκεκριμενοποίησης με την ανοχή) είναι λανθασμένη. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Billig, προκατειλημμένες δηλώσεις και απόψεις μπορούν να πάρουν τη μορφή τόσο γενικευμένων όσο και εξειδικευμένων αξιολογικών κρίσεων (π.χ., «Όλοι οι Άλβανοί είναι εγκληματίες» και «Παρά το γεγονός ότι έχω μερικούς πολύ καλούς Άλβανούς γείτονες, πρέπει να ομολογήσω ότι οι Άλβανοί είναι εγκληματίες»).

Σύμφωνα με τον Billig, εάν η κοινωνική ψυχολογία ενδιαφέρεται να ρίξει φως στον τρόπο με τον οποίο αναπαράγεται η προκατάληψη στο κοινωνικό πεδίο, θα πρέπει να προσεγγίσει την κατηγοριοποίηση και τη συγκεκριμενοποίηση όχι ως γνωστικά φαινόμενα, αλλά ως διαστάσεις του λόγου και ως ρητορικές/επιχειρηματολογικές πρακτικές. Θα πρέπει δηλαδή, κατά περίπτωση, να δείχνει πώς τα ρατσιστικά επιχειρήματα, η προκατάληψη και ο λόγος του αποκλεισμού ρηματοποιούνται πειστικά και νομιμοποιούνται στην κοινή λογική μέσα – συχνά – από τη συμπλοκή κατηγορικών γενικεύσεων και συγκεκριμενοποιήσεων. Μάλιστα, ο ίδιος συγγραφέας σε άλλη εργασία του (Billig, 1988· Billig κ.ά., 1988) ανέδειξε τη διλημματική συμπλοκή κατηγορικών γενικεύσεων και συγκεκριμενοποιήσεων ως αναπόσπαστα μέρη της υποστασιοποίησης της προκατάληψης στις σύγχρονες (δυτικές) κοινωνίες (βλ., για αντίστοιχες εθνογενικές αναλύσεις, Bozatzis, 1993· 1999· Figgou, 1996· 2002).

Η ανάλυση του Billig, λοιπόν, επαναπροσδιορίζει μία από τις δύο κομβικές έννοιες στην παραδοσιακή κοινωνικογνωστική ερμηνεία της ανάπτυξης της προκατάληψης στα παιδιά – αυτή της κατηγοριοποίησης – από γνωστικό φαινόμενο σε διάσταση της επιχειρηματολογίας ή γενικότερα του λόγου. Αυτή η στροφή του κοινωνικοψυχολογικού βλέμματος από τις γνωστικές διαδικασίες στη ρητορική ή γενικότερα στο λόγο, η οποία επιχειρηματολογείται από τον Billig, είναι μέρος μιας ευρύτερης «στροφής» στην οποία παρατηρείται στην κοινωνική ψυχολογία τα τελευταία δεκαπέντε τουλάχιστον χρόνια (π.χ. Potter & Wetherell, 1987· Parker, 1992), στο πλαίσιο της οποίας έχουν παραχθεί και σημαντικές αναλύσεις για την αναπαραγωγή του ρατσισμού μέσα από τον καθημερινό λόγο, ως μέρος της κοινής λογικής (βλ. Wetherell & Potter, 1992).

Ο επαναπροσδιορισμός, λοιπόν, της κατηγοριοποίησης από γνωστικό σε ρητορικό φαινόμενο είναι η συνεισφορά της κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας στην επιχειρούμενη κριτική αναθεώρηση των βασικών διαστάσεων της κοινωνικογνωστικής προσέγγισης στην ανάπτυξη της προκατάληψης στα παιδιά. Ας προσπαθήσουμε τώρα να σκιαγραφήσουμε τη συμβολή της κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας στον επαναπροσδιορισμό της δεύτερης κομβικής έννοιας της παραδοσιακής κοινωνικογνωστικής προσέγγισης στην ανάπτυξη της προκατάληψης στα παιδιά, αυτή της κοινωνικής σύγκρισης μεταξύ ιεραρχικά τοποθετημένων κοινωνικών ομάδων στη διαδικασία δόμησης της κοινωνικής ταυτότητας.

Κοινωνική ψυχολογία και ο λόγος του νέου ρατσισμού

«Η ύπαρξη φυλών σε μια δεδομένη κοινωνία προϋποθέτει την ύπαρξη του ρατσισμού, γιατί χωρίς το ρατσισμό τα φυσικά χαρακτηριστικά είναι κενά κοινωνικής σημασίας. Δεν είναι η παρουσία αντικειμενικών φυσικών διαφορών ανάμεσα σε ομάδες η οποία δημιουργεί φυλές, αλλά η κοινωνική αναγνώριση τέτοιων διαφορών ως κοινωνικά σημαντικών ή συναφών» (Van den Berghe, 1967: 11).

Εδώ και τουλάχιστον δύο δεκαετίες οι κοινωνικοθεωρητικές αναλύσεις του φαινομένου του ρατσισμού συγκλίνουν στην άποψη ότι ο ρατσισμός δεν παραμένει αναλ-

οφώτος ως προς την κοινωνική του υποστασιοποίηση μέσα στον ιστορικό χρόνο και στο κοινωνικό πλαίσιο και ότι μεταλλάσσεται τόσο ως προς τις θεσμικές του εκφάνσεις, όσο και ως προς την ιδεολογική του κατατομή (βλ. ενδεικτικά, Gilroy, 1987· Husband, 1982· Miles, 1989· Reeves, 1983). Σημαίνουσα θέση και επιρροή μέσα στο διάλογο που διεξάγεται στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες για το ρατσισμό κατέχει η έννοια του «νέου ρατσισμού» (Barker, 1981). Διεξοδική συζήτηση αυτής της εννοιολόγησης του ρατσισμού δεν μπορεί να γίνει εδώ. Ωστόσο, μπορούμε να αναφερθούμε στο κεντρικό του επιχείρημα, το οποίο περιστρέφεται γύρω από το θέμα της πολιτισμικής διαφοράς.

Ο κοινωνικός λόγος, λοιπόν, του νέου ρατσισμού παρουσιάζεται ως (ψευδο-) βιολογική αντίληψη του πολιτισμού. Στο εννοιολογικό του πλαίσιο φυλές, εθνότητες και έθνη δεν παρουσιάζονται ως παράγωγα ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών αλλά ως δεδομένα στοιχεία της ανθρώπινης φύσης. Θεωρείται ότι η προάσπιση των τρόπων ζωής μας και των παραδόσεών μας απέναντι στους ξένους είναι προτάγματα εγγεγραμμένα στην ανθρώπινη βιολογία, όχι απαραίτητα γιατί οι όποιοι ξένοι είναι κατώτεροι από εμάς, αλλά απλά γιατί είναι φορείς της διαφορετικότητας, φορείς διαφορετικού πολιτισμού. Αυτή η έμφραση στην πολιτισμική διαφορά είναι ιδεολογικά σημαντική γιατί ξεφεύγει από τα όρια του παλαιότερου ρατσιστικού λόγου ο οποίος εστιαζόταν στις έννοιες της φυλετικής υπεροχής και κατωτερότητας. Όπως σημειώνει ο Barker (1998: 18): «δε χρειάζεται να θεωρείς τον εαυτό σου ως ανώτερο – δε χρειάζεται καν να αντιπαθείς ή να κατηγορείς αυτούς που είναι τόσο διαφορετικοί από εσένα – για να αποφανθείς ότι η παρουσία αυτών των ξένων αποτελεί απειλή για τον τρόπο ζωής μας». Η διαφορά, λοιπόν, ως φυσικοποιημένη ιδιότητα κοινωνικών ομάδων και όχι η αξιολογική τους διάκριση σε ανώτερες ή κατώτερες αποτελεί τον ιδεολογικό πυρήνα των εκφάνσεων του νέου ρατσισμού, τόσο σε θεσμικό/πολιτικό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο της καθημερινής ιδεολογίας και λόγου. Η εννοιολόγηση του νέου ρατσισμού έχει αποτελέσει πρόσφορο έδαφος και έχει πληροφορήσει μια σειρά από μελέτες για την «κοινότοπη» αναπαραγωγή του λόγου του ρατσισμού στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής σε σύγχρονες δυτικές κοινωνίες (Billig κ.ά., 1988· Lawrence, 1982· Reeves, 1983· Wetherell & Potter, 1992).

Ιδιαίτερη, όμως, αναφορά στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει όχι τόσο στις έρευνες αυτές, όσο στον προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί στους κόλπους της κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας (Condor, 1988· Figgou, 2002· Reicher, 1986) για τη συνάφεια ιδεολογικών χαρακτηριστικών του νέου ρατσισμού και (ρητών ή άρητων) παραδοχών της γνωστικής κοινωνικής ψυχολογίας. Συνοπτικά, ο προβληματισμός περιστρέφεται γύρω από το κατά πόσο μπορεί κανείς είτε να υποστηρίξει είτε να στηριχτεί σε άρητες παραδοχές που υπονοούν ότι η φυλετική διαφορά είναι χαρακτηριστικό του «κόσμου εκεί έξω» και όχι διάσταση ενός κοινωνικού λόγου ο οποίος σημασιολογείται και κατασκευάζεται τις φυλές και τη φυλετική διαφορά μέσα σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο που διατρέχεται από διαμοδικές σχέσεις εξουσίας.

Η Condor (1988), για παράδειγμα, εισαγάγει την έννοια «μεταρατσισμός» (metalevel racism) και τη χρησιμοποιεί για να υποδηλώσει μια κομβική παραλληλία που αναγνωρίζει μεταξύ του λόγου του νέου ρατσισμού και του λόγου της γνωστικής κοινωνικής

ψυχολογίας. Όπως επιχειρηματολογεί η Condor, ένα βασικό γνώρισμα (του λόγου) της γνωστικής κοινωνικής ψυχολογίας είναι η εμφανής ότι αφενός μεν η προκατάληψη και αφετέρου ο ρατσισμός θεμελιώνονται σε τυπικές και καθόλου εξαιρετικές γνωστικές διαδικασίες, όπως είναι η κατηγοριοποίηση και ο σχηματισμός στερεοτύπων. Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι δεν υπάρχει «τίποτα το ιδιαίτερο» στην κοινωνικοψυχολογική ρίζα της προκατάληψης και του ρατσισμού. Αντίστοιχα, όπως επιχειρηματολογεί η Condor, ένα από τα χαρακτηριστικά του νέου ρατσισμού είναι η τάση να συσκοτίζει ή να αρνείται το νόημα ή τις συνέπειες της χρήσης φυλετικών κατηγοριών. Η τάση αυτή, σημειώνει η Condor, φαίνεται ξεκάθαρα στην επιμονή του φασιστικού κόμματος της Βρετανίας, τα μέλη του οποίου προασπίζονται το δικό τους –όπως τον ονομάζουν– «φυλετισμό» (racialism), δηλαδή την απλή «αναγνώριση της φυλετικής διαφοράς», απέναντι στο ρατσισμό (την προπαγάνδα του φυλετικού μίσους). Τόσο ο λόγος της γνωστικής κοινωνικής ψυχολογίας, όσο και ο λόγος του νέου ρατσισμού θεμελιώνονται πάνω στην κανονικοποιημένη παραδοχή ότι η φυλή και η φυλετική διαφορά είναι απλώς ποιότητες του αντιληπτικού πεδίου και ότι έχουν να κάνουν με φυσιολογικά χαρακτηριστικά του «κόσμου εκεί έξω» και όχι με το ιδεολογικά, ιστορικά και κοινωνικά τοποθετημένο «βλέμμα» που τις κατασκευάζει μέσα από τη διάκριση και την κοινωνική τους σημασιοδότηση. Στο σημείο αυτό ως προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε, πιο συγκεκριμένα, τις συνέπειες που έχει αυτή η κριτική κοινωνικοψυχολογική ανάλυση για τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της κοινωνικής σύγκρισης μεταξύ ιεραρχικά τοποθετημένων κοινωνικών ομάδων στη διαδικασία δόμησης της κοινωνικής ταυτότητας, η οποία έννοια της κοινωνικής σύγκρισης, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αποτελεί τη δεύτερη κομβική διάσταση της παραδοσιακής κοινωνικογνωστικής προσέγγισης στην ανάπτυξη της προκατάληψης στα παιδιά.

Στο πνεύμα της προηγούμενης ανάλυσης μπορούν να γίνουν δύο σχόλια. Καταρχάς, ότι η προσέγγιση αυτή «πραγματοποιεί» τις όποιες κοινωνικές ομάδες εμπλέκονται κατά περίπτωση στη διαδικασία κοινωνικής σύγκρισης από μέρους των παιδιών, σκιαγραφώντας τα όποια αξιολογικά διαβαθμισμένα χαρακτηριστικά τους ως ποιότητες της ομάδας αυτής καθαυτής και όχι του κοινωνικού λόγου που τα συγκροτεί ως διακριτά –τόσο για τα παιδιά, όσο για τον παρατηρητή/ψυχολόγο– ομαδικά χαρακτηριστικά. Κατά δεύτερο λόγο, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η κοινωνικογνωστική προσέγγιση στη διαδικασία δόμησης της κοινωνικής ταυτότητας, με την έμφασή της στους καθολικούς κοινωνικοψυχολογικούς μηχανισμούς που διέπουν τη δόμηση αυτή, παραγνωρίζει την ιδιαίτερη κοινωνική, ιστορική και πολιτική σημασία που έχουν η φυλετική/εθνοτική αλλά και η εθνική ταυτότητα (βλ. Billig, 1995) και ότι τις εξισώνει λειτουργικά με κάθε είδους πιθανή κοινωνική και πολιτική σημασία που συνδέεται αυτής της λειτουργικής εξίσωσης, ωστόσο, είναι η τροφοδότηση πλειοψηφικών κοινωνικών ομάδων με επιχειρήματα ενάντια στις συγκεκριμένες πολιτικές ταυτότητας που επιχειρούν να αρθρώσουν φυλετικές/εθνοτικές ή εθνικές ομάδες στο πλαίσιο των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών.

Τα κοινωνικοθεωρητικά, αναλυτικά και ευρύτερα πολιτικά οφέλη από τη μετατόπιση της κοινωνικοψυχολογικής έμφασης από τις γνωστικές διαδικασίες στο λόγο είναι τεράστια. Στο νέο αυτό επιστημολογικό πλαίσιο αναφοράς, η προκατάληψη παύει

πλέον να θεωρείται αναπόφευκτο αποτέλεσμα καθολικών ενδοατομικών γνωστικών διαδικασιών, όπως για παράδειγμα η κατηγοριοποίηση. Αυτή η απελευθέρωση από το «γνωστικό φραταλισμό», φυσικά, ανοίγει το πεδίο για πολιτικές παρεμβάσεις στην αντιμετώπιση του ρατσισμού και της προκατάληψης. Η προσπάθεια κοινωνικοψυχολογικής κατανόησης της παιδικής προκατάληψης αναδεικνύεται ως προσπάθεια κατανόησης της κοινωνικής και ιδεολογικής αναπαραγωγής του ρατσισμού. Η έμφαση, πλέον, τοποθετείται στη διερεύνηση των επιχειρηματολογικών πρακτικών, οι οποίες, άμεσα ή έμμεσα, λειτουργούν στην κατεύθυνση της αποδυνάμωσης ή του αποκλεισμού κάποιων κοινωνικών ομάδων σε συγκεκριμένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Έτσι, το πολιτικό πρόταγμα συνοψίζεται στην άρθρωση και στην κοινωνική διάχυση συγκεκριμένων «τοπικών» δράσεων και εξειδικευμένων αντιρατσιστικών επιχειρηματολογικών πρακτικών. Με τον τρόπο αυτό, η πολιτική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της προκατάληψης μπορεί να γίνει πιο αποτελεσματική στο βαθμό που απαντά στα συγκεκριμένα ιδεολογικά/ρητορικά διλήμματα που ενημερώνουν τον κοινό νου μιας συγκεκριμένης εποχής και κοινωνίας (Billig et al., 1988).

Ωστόσο, παρά τα ευρύτερα κοινωνικοπολιτικά οφέλη μιας τέτοιας μετατόπισης της ψυχολογικής έμφασης από το επίπεδο των γνωστικών μηχανισμών στο επίπεδο του λόγου και της επιχειρηματολογίας, κάθε άμετρη αισιοδοξία, η οποία θα «χαλάρωνε» τα κοινωνικά και πολιτικά αντανάκλαστα απέναντι στο ρατσισμό και στην προκατάληψη, είναι πραγματικά επικίνδυνη. Τόσο οι σύγχρονες κοινωνικοψυχολογικές προσεγγίσεις (Billig, 1988· Verkeyten et al., 1994), όσο και οι θεωρίες του νέου ρατσισμού έχουν αποδείξει την καταπληκτική ικανότητα του ρατσιστικού λόγου να ενσωματώνει αντιρατσιστικά επιχειρήματα και να τα στρέφει με επιτυχία ενάντια σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Ο «γνωστικός φραταλισμός», λοιπόν, μπορεί να αποσοβείται μέσα από τη μετατόπιση αυτή του κοινωνικοψυχολογικού βλέμματος, ο αντιρατσιστικός αγώνας, όμως, αναδεικνύεται ως σύνθετη κοινωνικοπολιτική διαδικασία, η οποία θα πρέπει συνεχώς να επικαιροποιείται ώστε να είναι σε θέση να απαντά στις κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά ορισμένες μεταμορφώσεις των ρατσιστικών επιχειρημάτων και του ρατσιστικού λόγου.

Ξενογλώσση Βιβλιογραφία

A

- ABOUD, F.E. (1980) A test of ethnocentrism with young children. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 12: 195-209
- ABOUD, F. (1988) *Children and Prejudice*. Οξφόρδη: Blackwell
- ADORNO, T.W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D.J. & SANFORD, R.N. (1950) *The authoritarian personality*, New York, Harper & Row.
- AEBISCHER, V. & OBERLÉ, D. (1990) *Le groupe en Psychologie Sociale*, Paris, Bordas.
- ALLEN, V. (1981) 'Self, social group and social structure: Surmises about the study of children's friendships', in S.R. Asher & J. Gottman (eds), *The development of children's friendships*, New York, Cambridge University Press.
- ANZIEU, D. (1975) *Le groupe et l'Inconscient*, Paris, Dunod.
- ASHBY, F.G. (1992). 'Multidimensional models of categorization'. In F.G. Ashby (ed.), *Multidimensional models of perception and cognition*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- AVIGDOR, R. (1953) 'Etude expérimentale de la genèse des stéréotypes', *Cahiers internationaux de Sociologie*, 14, 154-168.

B

- BARKER, M. (1981) *The New Racism*. Λονδίνο: Junction Books
- BAUGNET, L. (1998) *L'identité sociale*, Paris, Dunod.
- BAUMEISTER, R.F. (1998) 'The self', in D.T. Gilbert, S.R. Fiske & Lindzey, G. (eds), *The Handbook of Social Psychology*. New York, McGraw-Hill.
- BERNDT, T.J. (1999) 'Friendships in adolescence'

- in M. Woodhead, D.Faulkner & K.Littleton (eds), *Making Sense of Social Development*, London, Routledge & Open University.
- BEST, R. (1983) *We've all got scars: What boys and girls learn in elementary school*, Bloomington, Indiana University Press.
- BILLIG, M. (1985) Prejudice, categorization and particularization: From a perceptual to a rhetorical approach. *European Journal of Social Psychology*, 15: 79-103
- BILLIG, M. (1988) The notion of 'prejudice': Some rhetorical and ideological aspects. *Text*, 8: 91-110
- BILLIG, M. (1990) *Rhetoric of social psychology*. Στο I.Parker & J.Shotter (Επιμ.) *Deconstructing Social Psychology*. Λονδίνο: Routledge
- BILLIG, M. (1995) *Banal Nationalism*. Λονδίνο: Sage
- BILLIG, M., CONDOR, S., EDWARDS, D., GANE, M., MIDDLETON, D. & Radley, A. (1988) *Ideological Dilemmas: A social psychology of everyday thinking*. Λονδίνο: Sage.
- BILLIG, M.G. & TAJFEL, H. (1973) 'Social categorization in intergroup behaviour', *European Journal of Social Psychology*, 3, 27-52.
- BION W.R. (1961) *Experiences in groups*. London, Tavistock Publications.
- BOZATZIS, N. (1993) *Constructing the Attitudinal Object: Evaluation and factual accounting for exclusion in a Greek discourse on refugees from Albania*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Lancaster
- BOZATZIS, N. (1999) *Greek National Identity in Talk: The rhetorical articulation of an ideological dilemma*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Lancaster

- BREWER, M.B. (1991) 'The social self: On being the same and different at the same time', *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475-782.
- BREWER, M.B. (1999) 'The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate?', *Journal of social issues*, 55, 429-444.
- BROWN, R. (1978) 'Divided we fall: An analysis of relations between sections of a factory workforce', in H. Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups*, London, Academic Press.
- BROWN, R. (1995) *Prejudice: Its social psychology*. Οξφόρδη: Blackwell
- BROWN, R. (2000) *Group Processes* (2η έκδ.), Oxford, Blackwell.
- BOUMAN, Z. (2002) Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της. Αθήνα, Ψυχολογία (αγγλική έκδοση 1997)
- C**
- CLARK, K.B. & CLARK, M.P. (1947) Racial identification and preference in Negro children. Στο H. Proshansky & B. Seidenberg (Επιμ.) *Basic Studies in Social Psychology*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart & Winston
- CODOL, J.P. (1979) *Semblables et différents: Recherches sur la quête de la similitude et de la différenciation sociale*, Thèse de doctorat d'Etat. Aix-en Provence, Université de Provence.
- CODOL, J.P. (1984) 'Social differentiation and non-differentiation' in H. Tajfel (ed.), *The Social Dimension vol.1*, Cambridge, Cambridge University Press.
- CONDOR, S. (1988) 'Race stereotypes' and racist discourse. Text: 8: 69-89
- COOLEY, C.H. (1902) *Human nature and the social order*, New York, Scribner.
- CORSARO, W.A. & EDER, D. (1990) "Children's peer cultures" *Annual Review of Sociology*, 16, 197-200
- D**
- DAVEY, A. (1983) *Learning to be Prejudiced*. Λονδίνο: Edward Arnold
- DENTLER, R & ERIKSON, K (1959) 'The functions of deviance in groups', *Social Problems*, 7, 98-107.
- DESCHAMPS, J.C. (1984) 'Identité sociale et différenciations catégorielles', *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 4, 449-474.
- DOISE, W. (1969) 'Stratégies de jeu à l'intérieur et entre des groupes de nationalités différentes', *Bulletin de C.E.R.P.*, 18, 13-26.
- DOISE, W. (1978) *Groups and individuals: Explanations in social psychology*, Cambridge Cambridge university press.
- DUNN, J. (1988) *The beginnings of social understanding*, Oxford, Blackwell.
- DUNN, J. (1999) Οι στενές προσωπικές σχέσεις των μικρών παιδιών, Αθήνα, Τυπωθήτω, (αγγλ. έκδοση, 1993).
- DURKHEIM, E. (1938) *The rules of sociological method*. Glenkoe, IL: Free Press.
- E**
- ERIKSON, E.H (1968) *Adolescence et crise: Quête de l'identité*, (γαλλική μετάφραση 1972), Flammarion.
- ERWIN, P. (1993) *Friendship and Peer Relations in Children*, Chichester, Wiley.
- EVALDSSON, A. (1993), *Play, disputed and social order: Everyday life in two Swedish after-school centers*. Linköping, Sweden: Linköping University.
- F**
- FERRARESI, L. (1988) *Identità sociale, categorizzazione e pregiudizio*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο της Bologna
- FESTINGER, L. (1950) 'Informal social communication', *Psychological Review*, 57, 271-282.
- FESTINGER, L. (1954) 'A theory of social comparison processes', *Human Relations*, 7, 117-140.
- FIGGOU, E. (1996) *Social Representations of 'Prejudice' and Social Representations of 'Refugees' in two 'mixed' Communities of Northern Greece*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Lancaster
- FIGGOU, E. (2002) *Social Psychological and Lay Understandings of Prejudice, Racism and Discrimination: An exploration of their dilem-*
- matic aspects. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Lancaster
- FINE, G.A. (1981) 'Friends, impression management, and preadolescent behavior' in R.S. Asher & J.M. Gottman (eds), *The Development of Children's Friendships*, New York, Cambridge University Press.
- FORSYTH, D. (1999) *Group Dynamics*, 3rd ed. Belmont, CA, Wadsworth Publishing Company.
- FOUCAULT, M. (1964) *Η ιστορία της τρέλας*, Αθήνα, Ηριδανός (Gallimard).
- FRENCH, J.R.P. (1941) 'The disruption and cohesion of groups', *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 36, 361-377.
- FREUD, S. (1921) *Psychologie collective et analyse du moi*, Paris, Gallimard.
- FREUD, S. (1994) *Δυσφορία στον πολιτισμό*. Αθήνα, Επίκουρος, (1930).
- G**
- GAERTNER, L., SEDIKIDES, C. & GRAETZ, K. (1999). 'In Search of Self-Definition: Motivational Primacy of the Individual Self, Motivational Primacy of the Collective Self, or Contextual Primacy?' *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 5-18.
- GARFINKEL, H. (1956) 'Conditions of successful degradation ceremonies' *The American Journal of Sociology*, 61, 420-424.
- GERGEN, K.J. (1971) *The concept of self*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- GIDDENS A. (2002) *Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Γκούντενμπεργκ
- GILROY, P. (1987) 'There Ain't No Black in the Union Jack': The cultural politics of race and nation. Λονδίνο: Routledge.
- GIRARD, R. (1965) *Deceit, Desire, and the Novel: Self and Other in Literary Structure*. John Hopkins University Press.
- GIRARD, R. (1977) *Violence and the Sacred*. Johns Hopkins University Press.
- GIRARD, R. (1986) *The Scapegoat*. Johns Hopkins University Press.
- GOFFMAN, E. (1963) *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, New Jersey.
- GOODMAN, M.E. (1952) *Race Awareness in Young Children*. Νέα Υόρκη: Collier Macmillan.
- GUDYKUNST, W. B. & TING-TOOMEY, S. (1988) *Culture and interpersonal communication*, Newbury Park, Sage.
- COUGH, B. & MCFADDEN, M. (2001) *Critical Social Psychology - An Introduction*. Νέα Υόρκη: Palgrave.
- GUILLAUMIN C. (1972) *L'idéologie raciste. Genèse et langage actuel*. Paris, Mouton.
- H**
- HARGREAVES, D.H. (1967) *Social Relations in a secondary school*, London, Routledge and Kegan Paul.
- HASLAM S.A., TURNER J.C. (1992) 'Context-dependent variation in social stereotyping. 2. The relationship between frame of reference, self-categorization and accentuation.' *European Journal of Social Psychology* 22, 251-277.
- HASTE, H. (1999) 'Moral understanding in socio-cultural context', in M. Woodhead, D. Faulkner & K. Littleton (eds), *Making Sense of Social Development*, London, Routledge & Open University.
- HEGEL, G.W.F. (1805) *La Philosophie de l'esprit*, Paris, PUF.
- HEPBURN, A. (2003) *An Introduction to Critical Social Psychology*. Λονδίνο: Sage
- HINKLE, S. & BROWN, R.J. (1990) 'Intergroup comparisons and social identity: Some links and lacunae', in D. Abrams & M. Hogg (eds), *Social Identity Theory: Constructive and critical advances*, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.
- HOROWITZ, E.L. & HOROWITZ, R.E. (1938) *Development of social attitudes in children*. *Sociometry*, 1: 301-338
- HUSBAND, C. (Επιμ.) (1982) "Race" in Britain. Λονδίνο: Hutchinson
- HRABA, J. & GRANT, G. (1970) *Black is beautiful: A re-examination of racial preference and identification*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16: 398-402.

HYMEL, S. WAGNER, E. & BUTLER, L.J. (1990) Reputational bias: View from the peer grouping S.R. Asher and J.D. Coie (eds), *Peer rejection in childhood*, Cambridge, Cambridge University Press.

I
IBANEZ, T. & INIGUEZ, L. (Επιμ.) (1997) *Critical Social Psychology*. London: Sage

J
JACQUES, E. (1955) 'Social system as a defense against persecutory and defensive anxiety' in *New Directions in Psychoanalysis*, London, Tavistock Publications.

JAMES, A. (1993) *Childhood Identities: Self and social relationships in the experience of the child*, Edinburgh, Edinburgh University Press.

K
KINDERMANN, T.A. (1998) 'Children's development within peer groups: Using composite social maps to identify peer networks and to study their influences' in W. Bulowski & A. Cillessen (eds), *Sociometry then and now: Building on six decades of measuring children's experiences with the peer group*, *New Directions for Child and Adolescent Development*, Jossey-Bass.

KLEIN M. (1948) *Contributions to psychoanalysis*. London, Hogarth.

L
LAPIERRE R. T. (1934) Attitudes vs actions. *Social Forces*, 36, 73-82.

LEARY, M.R. & FORSYTH, D.R. (1987) 'Attributions of responsibility for collective endeavors', *Review of Personality and Social Psychology*, 8, 167-188.

LEASE, A.M. & AXELROD, J.L. (2001) 'Position in the Peer Group's Perceived Organizational Structure: Relation to Social Status and Friendship', *Journal of Early Adolescence*, 21, (4), 377-404.

LEMAINE, G., KASTERSZTEIN, J. & PERSONNAZ, B. (1990) 'Κοινωνική διαφοροποίηση' στο Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Διοραδικές Σχέσεις*, Αθήνα, Οδυσσεύς.

LIPANSKY, E.M. (1992) *Identité et Communication*, Paris, PUF.

LAWRENCE, E. (1982) In the abundance of water the fool is thirsty: Sociology and black pathology. Στο CCCS (Επιμ.) *The Empire Strikes Back*. Λονδίνο: Hutchinson.

M
MACCOBY, E. (1988) Gender as a social category. *Developmental Psychology*, 24: 755-765
MARAS, P.F. (1993) The Integration of Children with Disabilities into the Mainstream. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Kent

MEAD, G.H. (1934) *Mind, Self and Society*, Edited by C.W. Morris, Chicago, Chicago University Press.

MILES, R. (1989) *Racism*. Λονδίνο: Routledge

MILLER, J.G. (1994) 'Cultural diversity in the morality of caring: Individually oriented versus duty-based interpersonal moral codes' *Cross-Cultural Research*, 28, 3-39.

MOSCOVICI, S. (1998) 'Introduction: le domaine de la psychologie sociale' στο S. Moscovici (Επιμ.) *Psychologie Sociale*, 7ème édition, Paris, PUF.

MUMMENDEY, A. (1995) 'Positive distinctiveness and intergroup discrimination: An old couple living in divorce', *European Journal of Social Psychology*, 25, 657-670.

N
NG, S.H. & CRAM, F. (1987) Fairness and biases in intergroup relations: a study on reward allocation and intergroup differentiation, University of Otago, Psychology Department.

O
OAKES, P.J. & TURNER, J. (1980) 'Social categorization and intergroup behaviour: does minimal intergroup discrimination make so-

cial identity more positive?' *European Journal of Social Psychology*, 10, 295-302.

OTTEN, S. (2002) 'Me' and 'us' or 'us' and 'them'? The self as a heuristic for defining minimal ingroups', *European Journal of Social Psychology*, 13, 1-33.

P
PARKER, I. (1992) *Discourse Dynamics: Critical analysis for social and individual psychology*. Λονδίνο: Routledge

PEABODY, D. (1968) Group judgments in the Philippines: evaluative and descriptive aspects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10, 290-300.

PETTIGREW, T.F. (1959) 'Regional differences in anti-Negro prejudice', *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 28-36.

POLLARD, A. (1985) *The Social World of the Primary School*, London, Holt, Rinehart and Winston.

POTTER, J. & WETHERELL, M. (1987) *Discourse and Social Psychology: Beyond attitudes and behaviour*. Λονδίνο: Sage.

Q
QUICKE, J. & WINTER, C. (1994) 'Labelling and learning: An interactionist perspective', *Support for Learning*, 9 (1), 16-21.

QUICKE, J.C. (1986) 'Pupil culture, peer tutoring and special educational needs', *Disability, Handicap and Society*, 1(2), 147-164.

R
REEVES, F. (1983) *British Racial Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press

REDL, F. (1970) 'Personnalité centrale et émotion de groupe' in Levy (ed.), *Textes fondamentaux de psychologie sociale*, Paris, Dunod.

REICHER, S.D. (1986) Contact, action and racialization: Some British evidence. Στο M. Hewstone & R.J. Brown (Επιμ.) *Contact and Conflict in Intergroup Encounters*. Οξφόρδη: Blackwell.

RIZZO, T.A. (1989) *Friendship Development*

Among Children in School, Norwood: NJ, Ablex.
ROBINSON, J., WITENBERG, R. & SANSON, A. (2001) *The socialization of tolerance*. Στο M. Augoustinos & K. Reynolds (Επιμ.) *Understanding Prejudice, Racism and Social Conflict*. Λονδίνο: Sage.

ROSCHE, E.H., & MERVIS, C.B. (1975). 'Family resemblances: Studies in the internal structures of categories.' *Cognitive Psychology*, 7, 573-605.

RUBIN, Z. (1987) Οι φίλες των παιδιών: ο ρόλος της φιλίας στο αναπτυσσόμενο παιδί, Αθήνα, Κουτσουμπός (αγγλ. έκδοση 1980).

RUBIN, K.H., BUKOWSKI, W. & PARKER, J.G. (1998) 'Peer interactions, relationships and groups', in W. Damon & N. Eisenberg (eds), *Handbook of child psychology (vol.3): Social, emotional and personality development 5th edition*, New York, John Wiley and Sons.

S
SANTROCK, J. & ROSS, M. (1975) 'Effects of social comparison on facilitative self control in young children', *Journal of Educational Psychology*, 67, 193-197.

SARTRE, J.P. (1943) *L'être et le néant*, Paris, Gallimard.

SHERIF, M., HARVEY, O., WHITE, B., HOOD, W., SHERIF, C. (1961) *Intergroup conflict and cooperation: The robbers cave experiment*, Norman, OK, Institute of Group Relations.

SIMON, B. (1997) 'Self and group in modern society: ten theses on the individual self and the collective self', in R. Spears, P.J. Oakes, N. Ellemers & S.A. Haslam, (eds), *The social psychology of stereotyping and group life*, Oxford: Blackwell.

SPEARS, R. (2001) 'The interaction between the individual and the collective self: self-

STEPHEN, W.G. & ROSENFELD, D. (1978) Effects of desegregation on racial attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36: 795-804.

T
TAJFEL, H. (1972) 'La catégorisation sociale' στο

- S. Moscovici (ed.), *Introduction à la psychologie sociale*, (Vol.1), Paris, Larousse.
- TAJFEL, H. (1972) 'Experiments in a vacuum', in J. Israel & H. Tajfel (eds), *The context of Social Psychology: a critical assessment*, London, Academic Press.
- TAJFEL, H. & WILKES, A.L. (1963) 'Classification and quantitative judgement', *British Journal of Psychology*, 54, 101-114
- TAJFEL, H., BILLIG, M., BUNDY, R.P. & FLAMENT, C. (1971) 'Social categorization and intergroup behaviour', *European Journal of Social Psychology*, 1, 149-178.
- TAJFEL, H. & TURNER, J.C. (1979) 'An integrative theory of intergroup conflict' in W. G. Austin & S. Worchel (eds), *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, Brooks/Cole.
- TAJFEL, H. & TURNER, J.C. (1986). 'The social identity theory of intergroup behaviour'. In S. Worchel & W.G. Austin (eds), *Psychology of Intergroup Relations* (2nd edition). Chicago: Nelson-Hall.
- TAJFEL, H. & FORGAS, J. (1990) 'Κοινωνική κατηγοριοποίηση: γνώσεις, αξίες και ομάδες', στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.) *Διαμαδικές Σχέσεις*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- TESSER, A. (1984) 'Self-evaluation maintenance processes: Implications for relationships and development' in J.C. Masters & K. Yarkin-Levin (eds), *Boundary areas in social and developmental psychology*, New York, Academic.
- TOCH, H., SCHULTE R. (1961) Readiness to perceive violence as a result of police training. *British Journal of Psychology*, 52, 389-393.
- TRIANDIS, H.C. (1995) *Individualism and collectivism*, Bouldre, Westview Press.
- TURNER, G. (1983) *The Social World of the Comprehensive School*, London, Groom Helm.
- TURNER, J. (1975) 'Social comparison and social identity: some prospects for intergroup behaviour', *European Journal of Social Psychology*, 5, 5-34.
- TURNER, J. (1990) 'Κοινωνική σύγκριση, ομοιότητα και ενδο-ομαδική ευνοιοκρατία', στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.) *Διαμαδικές σχέσεις*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- TURNER, J. (1991) *Social Influence*, Milton Keynes, Open University Press.
- TURNER, J.C. & BROWN, R.J. (1978) 'Social status, cognitive alternatives and intergroup relations', in H. Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups*, London, Academic Press.
- TURNER, J.C. (1984) 'Social identification and psychological group formation' in H. Tajfel (ed.), *The Social Dimension* vol.2, Cambridge, Cambridge University Press.
- TURNER, J.C., HOGG, M.A., OAKES, P.J., REICHER, S.D. & WETHERELL, M.S. (1987) *Rediscovering social group: A self categorization theory*, Oxford, Blackwell.
- TURNER, V. (1974a) *Dramas, Fields and Metaphors*, London, Cornell University Press.
- TURNER, V. (1974b) *British Journal of Psychology*, 52, 389-393.

V

- VAN AVERMAET, E. & McCLINTOCK, L.G. (1988) Intergroup fairness and bias in children. *European Journal of Social Psychology*, 18: 407-427
- VAN DEN BERGHE, P.L. (1967) *Race and Racism*. Νέα Υόρκη: Wiley
- VAUGHAN, G., TAJFEL, H. & WILLIAMS, J.A. (1981) Bias in reward allocation in an intergroup and an interpersonal context. *Social Psychology Quarterly*, 44: 37-42
- VAUGHAN, G.M. (1978) Social change and intergroup preferences in New Zealand. *European Journal of Social Psychology*, 8: 297-314
- VAUGHAN, G.M. (1987) A social psychological model of ethnic identity development. Στο J.S. Phinney & M.J. Rotheram (επιμ.) *Children's Ethnic Socialization*. Λονδίνο: Sage.
- VERKUYTEN, M., DE JONG, W. & MASSON, C.N. (1994) Racial discourse, attitude and rhetorical manoeuvres: Race talk in the Netherlands. *Journal of Language and Social Psychology*, 13(3): 278-298
- VLACHOU, A.D. (1997) *Struggles for Inclusive Education*, Buckingham, Open University Press.

W

- WETHERELL, M. (1982) Cross-cultural studies of minimal groups: Implications for the social identity theory of intergroup relations. Στο H. Tajfel (επιμ.) *Social Identity and Intergroup Relations*. Καϊνμπριτζ: Cambridge University Press
- WETHERELL, M. & POTTER, J. (1992) Mapping the Language of Racism: Discourse and the legitimation of exploitation. Λονδίνο: Harvester Wheatsheaf
- WILLIS, P. (1977) *Learning to Labour*, Farnborough, Saxon House.
- WILSON, W. & KAYATANI, M. (1968) 'Intergroup attitudes and strategies in games between opponents of the same or of different race', *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, 24-30.
- WOODHEAD, M., FAULKNER, D & LITTLETON, K. (eds), (1999) *Making Sense of Social Development*, London, Routledge & Open University.
- WOODS, P. (1983) *Sociology and the school: An interactionist viewpoint*, London, Routledge & Kegan Paul.
- WRIGHT, J.C., GIAMMARINO, M. & PARAD,

H.W. (1986). 'Social status in small groups: Individual-group similarity and the social "misfit." *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 523-536.

Y

- YEE, M.D. & BROWN, R.J. (1988) Children and Social Comparisons. Τελική αναφορά προς το ESRC, Πανεπιστήμιο του Kent
- YEE, M.D. & BROWN, R. (1994) The development of gender differentiation in young children. *British Journal of Social Psychology*, 33: 183-196

Z

- ZAVALLONI, M. (1971) 'Cognitive processes and social identity through focused introspection', *European Journal of Social Psychology*, 1, 235-260.
- ZAVALLONI, M. & LOUIS-GUERIN, C. (1996) Κοινωνική ταυτότητα και συνειδηση: Εισαγωγή στην εγω-οικολογία, Γ' έκδ., Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα. (γαλλική έκδοση, 1984).